

УДК 655.11(477)"15/18"

Друкар книг, перед тим небачених, та книгодрукування на Україні у XVI—XIX століттях

*Ольга Васківська,
Вчений секретар
Книжкової палати України*

Одне з найбільших чудес, створене людиною — книга. Шлях її розвитку був довгим і складним — який тільки матеріал не використовували люди для виготовлення книжок — кору дерева, шкіру тварин, бамбук, папірус, шовк, і, звичайно, папір. Книги довгий час були рукописними, їх було мало і коштували вони дуже дорого. Розвиток науки і промисловості викликав потребу в швидкому й дешевому способі розмноження книги. Ним і стало книгодрукування.

Поява друкарських верстатів створила великі переваги: по-перше, дала змогу уніфікувати канонічні тексти, по-друге, зберегти і передати майбутнім поколінням думки, досвід і знання попередніх і поширити їх на весь світ, по-третє, усне слово, записане, а потім відтворене в десятках, сотнях, тисячах відбитках, стало активним засобом впливу на маси, знаряддям освіти й виховання.

Згодом книга стала дешевша, легша у виготовленні, і, як наслідок, доступніша. Вона відіграла значну роль в історії людства, перетворилась в могутню політичну й ідеологічну зброю. Її вплив можна відслідкувати в найрізноманітніших сферах суспільного життя.

Винаходу книгодрукування присвячено тисячі праць. Поява способу багаторазового відтворення зображення і тексту зумовило початок книгодрукування в сучасному значенні цього слова. Початок набірному друкуванні в Європі відносять до середини XV століття і пов'язане воно з іменем Йоганеса Гутенберга. Як зазначає І. Огієнко в книзі "Історія українського друкарства", за 50 років¹ уся Європа знала і використовувала друкарство.

У східних же слов'ян книгодрукування пов'язують з іменами Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини, Івана Федорова, Петра Мстиславця. У розвитку культури й писемності східнослов'янських народів особливо великі заслуги Івана Федорова.

Ім'я друкаря добре відоме як в нашій країні, так і за її межами. У грудні 2008 року минуло 425 років з дня його смерті. Дослідники останніх десятиліть, зокрема Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Є. Немировський та інші відкрили нові, раніше невідомі сторінки діяльності Івана Федорова. У XIX столітті його вважали не більше, ніж ремісником, а зараз ми знаємо його як великого просвітителя, високоосвіченого ученого, письменника, педагога, художника.

¹ Мається на увазі після винаходу друкарського верстата і друкування 42-рядкової Біблії (1455 або 1456 роки).

Свою діяльність він почав разом з Петром Мстиславцем в 1563 році в Москві, де надрукував першу російську датовану книгу "Апостол", виступивши не тільки в ролі друкаря, а й редактора. Крім "Апостола", у Москві вийшло ще два видання "Часовника", — своєрідний буквар для навчання писемності. Згодом І. Федоров разом з П. Мстиславцем залишили Москву і переїхали до Заблудова (нині Польща), де і відкрили друкарню.

Першим виданням створеної друкарні стало "Євангеліє учительне" (1569). Для свого часу то була винятково оздоблена й майстерно оформлена книга на 814 сторінках — шедевр друкарського мистецтва. Улітку 1569 року П. Мстиславець їде у Вільно, а І. Федоров продовжує друкувати книги, видавши в 1570 році одне з найкращих видань — "Псалтир" з "Часословцем". Це було друге і останнє заблудівське видання, оскільки Г. Ходкевич, якому на той час належав Заблудів, закрити друкарню, й І. Федоров переїхав у Львів, де створив власну друкарню.

Псалтир з Часословцем. Заблудів, 1570

Україна тоді була розділена між чотирма державами; потреба в друкованому слові для неї була особливо актуальна. Організувавши власну друкарню, І. Федоров розпочав друкування першої точно датованої української книги — "Апостол", роботу над якою закінчив через рік (1574). Це була дбайливо складена та майстерно оформлена книга на 264 сторінки. У Львівському "Апостолі" уміщено широку й докладну післямову: "Повість откуда начаяся й како свершился друкарня сия" — перший зразок української мемуарної літератури. Післямова, написана самим Іваном Федоровим, характеризує його не лише як талановитого друкаря, а й високоосвіченого редактора. Львівського "Апостола" було виготовлено майже тисячу примірників, з яких до сьогодні в різних книгозбірках світу збереглося 85.

Другим львівським виданням І. Федорова став "Буквар" — перший в Україні друкований посібник для навчання писемності, складений, як сказано в післямові, "ради скорого младенческого научения". Ця невелика книжка мала 90 сторінок, оздоблена заставками, кінцівками й гербами Львова та її автора — Івана Федорова.

На початку 1575 року великий землевласник, видатний культурний діяч, меценат князь Костянтин Острозький, який вже давно думав про видання повної слов'янсь-

Апостол. Львів, 1574

кої Біблії, запросив Івана Федорова до себе на службу. Його резиденція вважалась освітянським центром, там був заснований перший вищий навчальний заклад у Східній Європі — "Острозька академія".

Побачивши в цьому можливість продовжити улюблену справу, а також вихід із фінансової скрути, Іван Федоров погодився переїхати, ставши друкарем і службеником його світлості Костянтина, князя Острозького. Та ще майже два роки він чекав, поки

буде підготовлений текст Біблії, і князь К. Острозький, щоб дати друкареві якусь тимчасову роботу, призначив його управителем Дерманського монастиря. Робота в четвертій у його житті друкарні була найпродуктивнішою. За неповні чотири роки (1578—1581) у ній вийшло у світ "Острозька азбука" (1578) для учнів училищ, "Новий завіт" і "Псалтир" (1580), нечасто згадуване "Собрание вещей нужнейших..." (1580), перша повна східнослов'янська Біблія, названа "Острозькою" (1580—1581). Ця книга стала останнім великим виданням майстра і водночас пам'ятником писемності.

Новий завіт. Острог, 1580

Біблія. Острог, 1581

Власне, заради створення цього монументального книжкового шедевра й було організовано друкарню. Князь К. Острозький задумав грандіозний як на той час план — видати першу повну слов'янську Біблію. Для цього необхідно було розробити малюнки і відлити за ними нові шрифти, вигравіювати дошки заставок і запаситись великою кількістю паперу, що було самим найважчим.

Масштаби необхідних робіт складно собі уявити. Треба сказати, що з метою пошуків достовірного тексту К. Острозький звернувся до московського царя Івана Грозного і попросив у нього єдиний повний рукописний текст Біблії, перекладений з грецького оригіналу ще при рівноапостольському князі Володимирі.

При зіставленні перекладу з грецькою Біблією, виявились не тільки розбіжності з оригіналом, а й вільне трактування деяких розділів. Князь створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого Письма, залучив перекладачів та вчених, запросив кращі літературні

сили. У місті існувала навіть ціла вулиця, названа Грецькою, де мешкали іноземці. У підготовці видання Біблії брали участь богослови та вчені, зокрема Герасим Смотрицький та його син Максим, у чернецтві Мелентій, пресвітер Василь, автор богословського трактату "Про єдину православну віру", священник Дем'ян Наливайко, перекладач ієромонах Киприян, Філарет Бронський, вчений Клирик Острозький та інші. Князь вибрав грецький текст богомудрих учень і наказав дотримуватись його при виправленні помилок московського перекладу.

В основу Острозької Біблії було покладено й один із списків рукописної Геннадіївської Біблії, що була складена в 1499 році за сприянням Новгородського архієпископа Геннадія. У текст уводилися нові розділи, перекладені з грецької, латинської, чеської мов. Для цієї книги вперше в історії книгодрукування було створено новий шрифт, дуже дрібний на ті часи (24,8 мм), але виразний й гарний.

Текст Біблії перед друкуванням перевіряла так звана біблійна комісія, до складу якої входили викладачі "Острозької академії", сам Іван Федоров, головним редактором і остаточним коректором був, мабуть, Герасим Смотрицький.

Книга відкривається віршем, присвяченим князю Костянтину Острозькому — ревному оборонцеві православ'я. Остання сторінка книги містить післямову друкаря і його видавничий знак. Уже на початку XVII століття Острозька Біблія стала раритетом, у 1620 році її вносять до каталогу рідкісних видань Оксфордської бібліотеки.

Острозьке видання Біблії відіграло важливу роль у подальшому вдосконаленні перекладу текстів Священної Книги не тільки тому, що тут уже не було випадковостей, які дуже багато вносили різноманітних змін до тексту, а й тому, що тепер справа подальшого вдосконалення перекладу й доведення його до ладу мала більш-менш тверде підґрунтя. Більше того, текст Острозької Біблії було взято за основу для другого друкованого видання Біблії в Москві в 1663 році. Виправлення тексту в цілому виданні були незначними й полягали в основному в заміні застарілих слів новими за фонетичним звучанням словами.

Після непорозуміння з князем Острозьким, а воно сталося, мабуть, тому, що, як зазначає І. Огієнко: "Видрукувану Біблію князь Острозький доручив Хведоровичу продавати у Львові, і той вивіз їх туди декілька сотень (Пор. акти Пташицького № 23 і Бостеля № 2). В числі цих Біблій було багато примірників не повних (Бостель № 2; по смерті Хведоровича 1585 р. їх знайдено 80). Здається, що Хведорович вивіз до Львова більше примірників, як дозволено; можливо також, що в друкаря на цім ґрунті вийшли якісь непорозуміння з князем, — у всякому разі знаємо, що князь Острозький наклав арешта на все рухоме майно, а особливо на руські книжки, що були власністю друкаря Івана Москвитина (Бостель. № 1)".

І. Федоров приблизно 1582 року повернувся до Львова, намагаючись облаштувати власну друкарню. Доречно згадати, що, будучи людиною всебічно обдарованою, він не тільки удосконалював шрифти, друкарський верстат, а й як інженер-винахідник зробив відкриття в артилерійській справі.

У казначейських книгах за січень 1583 року є запис, який свідчить, що І. Федоров за замовленням польського короля Стефана Баторія виготовив невелику гармату: "Івану Федоровичу друкарю Москвитину посланому Его Королевским Величеством во Львов по делу отливки малой войсковой пушки, на путевые расходы выплачено 45 злотых. Ему же на медь, другие расходы, связанные с литьем малого орудия по образцу, хранящемуся у львовского старосты, в соответствии с квитанцией ассигновано 70 злотых и 50 денаров". Відомо також, що того ж року І. Федоров їздив до Відня, щоб запропонувати австрійському імператорові Рудольфу II швидкострільну багатоствольну гармату, свого роду "катюшу" XVI століття. Як писав сам

винахідник у листі до імператора, гармату можна було "розбирати на п'ятдесят, сто або якщо потрібно, на двісті частин" і змонтувати за три дні і три ночі. На той час такої гармати світ ще не знав. І. Федоров привіз гармату у Відень і продемонстрував її імператорові. За словами майстра, всі дуже хвалили його, але хотіли дізнатися про секрет без винагороди винахідників. А Івану Федорову були конче потрібні кошти для продовження видання книг. Тому він звертається до саксонського курфюрста Августа. Подальша доля винаходу І. Федорова невідома, але цей факт його біографії засвідчує, окрім таланту, його наполегливість і підприємливість у досягненні мети.

Останній рік життя, 1583-й, був трагічним для Івана Федорова. Не добувши достатніх коштів ні у австрійського імператора, ні у саксонського курфюрста, він потрапляє у скруту, його майно, друкарське обладнання, книги описують за борги. Не витримавши цього, він захворів і в ніч з 5 на 6 грудня 1583 року помер на руках у сина Івана.

Творча спадщина Івана Федорова надзвичайно багатогранна. Друкар був не тільки талановитим поліграфістом, а й художником, упорядником тексту і редактором видань, автором високохудожніх передмов та післямов. Найвищим літературним досягненням Івана Федорова стала післямова до львівського "Апостола" 1574 року ("Повість откуда начася и како совершися друкарня сия") — емоційно насичений публіцистично-мемуарний твір, який продовжував один із традиційних жанрів і водночас був глибоко індивідуальним, принципово новим за змістом і спрямуванням.

Друкар книг, перед тим небачених, — так називали сучасники Івана Федорова. Ці слова вдало передають діяльність славетного майстра книжкової справи. Більшість книг, виданих ним або за його участю, виходили значними як на той час тиражами — майже тисяча примірників. Порівняно найкраще збереглися великі за обсягом книги, які становили значну матеріальну цінність. Так, нині відомі місця зберігання майже 250 примірників "Острозької Біблії", понад 60 примірників московського "Апостола", понад 80 примірників львівського "Апостола". Малоформатні навчальні книжки втрачали з часом свою цінність в очах сучасників. Тому залишалися лише окремі примірники, які незабаром після надрукування опинилися за кордоном і збереглися у бібліотеках як зразки слов'янської писемності.

У 80-ті роки ХХ століття вчені нарахували більше 500 примірників 12 видань великого майстра. Багато з них зберігаються в музеях, бібліотеках і приватних колекціях Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга та інших містах колишнього Радянського Союзу, а також у Польщі (Варшаві й Кракові), Великобританії, Австрії, Болгарії і США. До цього часу вражають вони сучасників своєю високою художньою досконалістю.

Як уже було зазначено, одним з перших осередків книгодрукування став Острог на Волині. Острозька друкарня працювала більше 35 років і видала понад 26 книжок. Далі друкарство починає виникати в Центральній Україні. Друга половина ХVІ століття характерна для України виникненням друкарень, які почали діяти постійно.

Підвалини книгодрукування були закладені на заході і поступово вони просувалися на схід, маючи своїми базами Львів, Острог та Київ, головні міста земель Галицької, Волинської та Київської. Одним з осередків книгодрукування в Україні стала Києво-Печерська лавра, при ній була створена друкарня, яка з 1616 року почала видавати книги. Її фундатором став Єлисей Плетенецький, архимандрит Києво-Печерської лаври. Першим виданням Києво-Печерської друкарні були "Часослов" для потреб школи, твір Олександра Мигури "Візерунок цнот" — панегірик на честь Єл. Плетенецького і "Анфологон" — збірник святкових служб. Печерська друкарня з першого року існування і упродовж на-

ступних ста років була найміцнішою українською культурною фортецею.

Поширення писемності стало одним з наслідків праць друкарень. Навіть у роки визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького Києво-Печерська друкарня зберегла славу видавничого осередка. Арабський мандрівник Павло Халебський, відвідавши цю друкарню в 1653 році, писав про неї, як про чудовий і знаменитий друкарський будинок, з якого виходить книга "різного вигляду і кольорів" і "малюнки на великих аркушах" — станкові дереворити. Гостя з далекої Сирії вразило ще й те, що в Україні вміли читати не лише чоловіки, а й більшість жінок і дочок мешканців "країни козаків" (так він називав Україну).

Київська друкарня у другій половині ХVІІ століття стала найважливішим центром публікації оригінальних публіцистичних і літературних творів. Досить назвати такі широко популярні не лише в Україні, а й поза її межами видання, як "Ключ розуміння" Іоанікиї Галатівського (1659), перше старослов'янське видання "Києво-Печерський патерик" (1661), "Меч духовний" Лазаря Барановича (1666), "Мир с богом чоловіку" Інокентія Гізеля (1669) і "Синопис" того ж автора (перше видання 1674 р.).

Дуже високого рівня в другій половині ХVІІ — на початку ХVІІІ століть досягло оформлення київських видань, в яких поєдналися народні традиції із загальноєвропейськими стилістичними рисами доби розвиненого барокко. Особливо багаті київські друки на майстерно виконані сюжетні гравюри, вмонтовані в текст.

Упродовж 1674—1679 років діяла друкарня в Новгороді Сіверському. Вона була заснована чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем головним чином для публікації літературних творів, а не для розмноження літературних текстів. З 20 відомих нині безсумнівно новгород-сіверських видань 15 — це твори тогочасних українських письменників: самого Л. Барановича, І. Галатівського, Д. Туптала-Ростовського, опубліковані українською, церковнослов'янською та польською мовами.

З 1679 року друкарня працювала у Чернігові. І далі значне місце в її продукції займали твори тогочасних авторів: Л. Барановича, І. Галатівського, Д. Туптала-Ростовського, П. Армашенка, І. Величковського та інших. У чернігівській друкарні використовувалися різноманітні шрифти — кириличні (одні для українських видань, інші для церковнослов'янських) та латинські. У 1683 році тут застосовано мідерит для ілюстрування книжки. Автором гравюри був талановитий митець Інокентій Щирський, який швидко став одним з найвизначніших майстрів книжкової графіки.

Розвиток друкарського виробництва України в ХVІІІ столітті супроводжувався розширенням територіальної мережі друкарень. З 53, які з'явилися тоді, тільки 12 були розташовані у великих містах, де вже існували традиції книгодрукування — в Києві й у Львові. 41 друкарня була створена у менших містах. Найбільше друкарень діяло (15) на території Волині (Почаїв, Олексінець, Луцьк, Попонне, Славута, Дубне та ін.). Виникло також друкарство на сході й півдні України: в Єлисаветграді (Кіровоград), Кременчуці, Харкові, Миколаєві, Катеринославі (Дніпропетровськ).

Найбільшими друкарнями, які працювали на території України в ХVІІІ столітті, були Лаврська (Київ), Ставропігійського братства (Львів), Почаївська, Піллера (Львів). У 1773 році лише в одному Львові працювало 19 друкарень.

Упродовж першої половини ХІХ століття у друкарському виробництві мали місце деякі нововведення: організація літографського друку, винайдення декалькоманії. Необхідність збільшення тиражів призвела до впровадження стереотипії. У середині сторіччя у друкарській справі застосовуються гальванопластика і гальваностегія.

У першій половині XIX століття був покладений початок заміні друкарських верстатів друкарськими машинами. Перша друкарська машина була куплена в Лондоні. Поліграфічна промисловість набрала, як на той час, високого рівня. Розвиток капіталістичної економіки, бурхливе суспільне життя викликали значне збільшення попиту на книгу, газету і журнал. Зріс він і на друковану продукцію промислового призначення.

Друга половина XIX століття для поліграфічної промисловості стала періодом технічного перевороту, у друкарнях широко запроваджуються машини. Технічний переворот спричинив перехід до великого фабричного виробництва.

Характерною особливістю процесу машинізації поліграфічної промисловості в Україні в другій половині XIX століття було те, що він базувався на іноземній техніці. Організовані в Росії заводи для випуску поліграфічних машин не витримували конкуренції з іноземними фірмами і припиняли свою роботу.

У дореволюційній Україні існували окремі друкарні, які не поступалися кращим поліграфічним підприємствам світу (друкарня Кульженка і Лаврська друкарня в Києві, а також деякі інші). Але в цілому рівень друкарства був низький. У більшості друкарень працювали одна-дві машини, переважала ручна праця, низькою була культура виробництва і поліграфічного виконання, незадовільні умови праці.

У середині XIX століття нараховувалось понад 25 тисяч рукописних книг навіть тоді, коли друкування книг остаточно, здавалося б, мусило витіснити переписування, книги переписувалися й списані ходили по руках. Остаточно друкування книг витіснило переписування на Україні лише в другій половині XIX століття.

Символічно, що, крім України, книги українською мовою видавалися ще й в центрі російського книгодрукування — Петербурзі. Саме тут в 1840 році побачили світ Шевченківський "Кобзар", а також твори Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка.

У 1863 році вийшов Валуєвський циркуляр, яким заборонялось видання книг українською мовою. Центр українського книговидавництва в цей час переноситься у Львів, де його очолив Іван Франко. З друкарень Західної України виходять не лише твори великих українських письменників — Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка, а й переклади російських і західноєвропейських класиків.

Таким чином, посяні визначними слов'янськими першодрукерами зерна впали на добрий ґрунт, їх праця, як і праця продовжувачів їхньої справи, сприяла тому, що книгодрукування XVI—XIX століть стало однією з яскравих сторінок української культури.

Список використаної літератури

1. *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.
2. *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К.: Вища шк., 1989. — 188 с.
3. *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. — Львів: Вища шк., 1983. — 280 с.
4. *Запаско Я. П.* Видання Івана Федорова / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. — К.: Вища шк., 1983. — 206 с.
5. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. — М.: Книга, 1974. — 236 с.

ПОЛІТИКА. КУЛЬТУРА. МИСТЕЦТВО

УКАЗ

ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні

З метою підтримки культури і духовності, забезпечення умов для ефективної роботи закладів, підприємств та організацій культури **ПОСТАНОВЛЯЮ**:

1. Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям ужити в установленому порядку невідкладних заходів щодо:

забезпечення належних умов для ефективної роботи національних, академічних та інших провідних закладів культури і мистецтва, в тому числі державних і комунальних навчальних закладів у цій сфері;

збереження існуючої мережі закладів культури, зокрема заповідників, музеїв, бібліотек, театрів, видавництв, книгарень тощо;

недопущення затримки фінансування закладів, підприємств та організацій культури та збереження досягнутого рівня соціальних гарантій для працівників цієї сфери, забезпечення своєчасної виплати їм заробітної плати;

недопущення скорочення фінансування Державної програми розвитку і функціонування української мови на

2004 — 2010 роки, випуску книжкової продукції за програмою "Українська книга", культурологічних та літературно-художніх періодичних друкованих видань, зокрема газети "Культура і життя", та телеканалу "Культура";

забезпечення потреб населення у творах класиків української літератури, у тому числі в перекладі мовами національних меншин, довідкових та інформаційних видань (енциклопедії, словники, довідники тощо);

підтримки діяльності національних творчих спілок та їх місцевих осередків, громадських об'єднань національних меншин в Україні;

фінансування в необхідних обсягах протиаварійних робіт на об'єктах культурної спадщини;

сприяння діяльності закладів, підприємств та організацій культури приватної форми власності, а також залучення благодійних організацій, меценатів та спонсорів до участі у заходах, спрямованих на розвиток культури і мистецтва.

2. Кабінету Міністрів України вжити необхідних заходів для проведення у 2009 році невідкладних робіт